

marife

dini arařtırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 17 • sayı / issue: 1 • yaz / summer 2017

ARAŐTIRMA

Tasavvufta Bir Taarruf ve Mükâşefe İmkânı Olarak Cezbe

Nurullah Koltas

Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Tasavvuf Ana bilim dalı Öğretim Üyesi

nkoltas@hotmail.com

Geliş Tarihi: 20.04.2017 • Yayına Kabul Tarihi: 02.06.2017

Öz

Süfler arasında üst bir müşâhede seviyesi kabul edilen cezbe, Allah'a visâlede bir başlangıç olarak da görülmektedir. Umum nezdinde istiğrak ya da yoğun bir manevî coşku sonucu gerçekleşen tavrı değişiklikleri gibi farklı yaklaşımların konusu olan bu kavram, esasen kalbe ansızın ulaşan tecellilerin etkisiyle ortaya çıkan ilahî bir çekim hâlini ve bunun sonucunda erişilen mükâşefeyi ifade etmektedir. Mahiyetine yönelik farklı tanımlamalarda bulunulmuş olmakla birlikte cezbeyle ilişkin bir üstkapalılığın olduğu aşikârdır. Süfîler, "Rahmân'ın cezbelelerinden bir cezbe, ins ü cinin amelîne denktir" Hadis-i Şerifinden yola çıkarak, söz konusu çekimin çekilen kişinin bir gayreti olmaksızın Hakk'ın onu seçmesiyle ihsân edilen bir merteye olarak kabul ederler. Cezbe esnasında normal bir seyirde gerçekleşen sülûka nazaran daha hızlı bir mesâfe kat edilişi, makâmları aşan bir tabiata da işaret etmektedir.

Cezbeyle düçar olan kimselerden bir kısmı normal hallerine dönerken, bir kısmı da ulaştıkları bu mertebeye kalıp sahva rücû edemezler. Klasik tasavvuf kaynaklarında cezbe ve cezbe ehli olan meczûblarla alakalı çok sayıda tasnifte bulunulmuştur. Özellikle Sühreverdî tarafından ortaya konan dörtlü tasnif, cezbenin seyrü sülûktaki yeri bakımından bir örneklik teşkil etmektedir.

Bu çalışmada, halk nezdinde belli bir cezbe hâliyle irtibatlı olduğu düşünülen divâne, mecnûn, behlül gibi kavramlar kısaca izah edildikten sonra cezbenin tanımı ve seyrü sülûktaki önemi üzerinde durulacaktır. Daha sonra meczûb sınıfları üzerinde durularak bir mükâşefe ve taarruf imkânı olarak cezbenin tasavvuftaki konumuna değinilecektir.

Anahtar kelimeler: cezbe, meczûb, mükâşefe, müşâhede, taarruf

The Divine Attraction (Jadhbah) as a Possibility of Self-Revelation (Al-Taarruf) and Unveiling (Mukashafah) in Sufism

The Divine attraction (jadhbah), which is considered as a degree of witnessing (mushahadah), is also seen as a beginning for attaining God. As a subject of various approaches such as the changes in attitude emanating from a spiritual fervor or immersion (istighraq) in view of the public, the Divine attraction denotes a state of rapture and the witnessing resulting from it that comes into being by the influence of manifestations reaching the heart suddenly. Although there exist different definitions concerning its essence, it is obvious that this attraction has some ambiguous connotations as well. The süfîs take the following saying of the Prophet as a starting point, "An attraction among the attractions of the Merciful is equal to the deeds of mankind and the jinns", and they considered the mentioned attraction a degree which is bestowed to the attracted without his/her effort after being chosen by Him. That the seeker can advance fast during the Divine attraction compared with the spiritual journey (sulûq) in its usual course implies also a nature that transcends the spiritual stations (maqâm).

Although some of those attracted by the Divine attraction return to their normal lives, some of them remain at that state and cannot turn back to the state of sobriety (sahw). In the classical sûfî texts, there are various classifications concerning the Divine attraction and the attracted ones (madjdühb). Especially the quadripartite classification by al-Suhrawardî serves as an example for determining the place of the Divine attraction in the spiritual journey.

In this article, some terms considered to be related with the Divine attraction such as diwâna, majnûn, bahlul will be defined, and the term attraction (jadhbah) and its importance in the the spiritual journey will be explained briefly. Then the classes of the attracted ones as well as the status of the attraction as a possibility of unveiling and the self-revelation (al-Taarruf) will be discussed.

Keywords: Divine attraction (jadhbah), the attracted ones (madjdühb), unveiling (mukâshafah), witnessing (mushâhadah), self-revelation (taarruf)

Atf

Koltas, Nurullah, "Tasavvufta Bir Taarruf ve Mükâşefe İmkânı Olarak Cezbe", *Marife*, 17/1 (2017): 121-135.

1. Giriş

İnsanın yüksek âlem olan Cennet'teki ilk (*primordial*) hâle olan hasreti, alçaktaki âlemin yani dünya hayatının tüm safhalarında belirleyici olan bir husustur. İnsan vasfını taşıyan her fert, kendi üslûbunca ya da meşrebince bir yol tutarak adı geçen ilk hâle eritiren bir yolda seyretme (*sûlûk*) imkânı aramıştır. Yolcu (sâlik), yolculuğu esnasında çeşitli duraklardan (makâm, menzil, mevât, mevkıf vb.) geçerek varlığına nakşolunmuş olan hedefe doğru seyretme azmini taşır. Gayesi ferdin hasretini çektiği ilk hâle eritirilmesi olan tasavvuf da bu yolculuk için zorunlu hazırlıkları gerçekleştirmeyi öncelemektedir. Yollar (tarîk) bu geçişleri mümkün kılmak için kendilerine özgü yöntemler (usûl) geliştirmişler ve bağlılarına (müntesib) dünya hayatında Aşkın'a ulaşmayı gaye edinen usûlleri en mükemmel biçimde sunmanın gayreti içinde olmuşlardır. Tüm bu gayretlerin odağındaki İlahî Huzur'a yakın olma arzusunu taşıyan yolculardan bir bölümü, Allah'ın Kendini Bildirdiği (taarruf) kimselerdir. Allah'ı yine O'nun bildirmesiyle bilenler arasında, bir çekime (cezbe) mazhar olmak suretiyle doğrudan bir yakınlığa erişenler de mevcuttur. Bu noktada, kuldân Rabbe aşk yoluyla bir yaklaşım söz konusuysa, Rabden kula *cezbe* ile yaklaşım ya da Kendi katına çekme söz konusu olur. İlahî çekime (cezbe) kapılıp Huzur'a yaklaştırılanlar, istidâtları uyarınca Âlemlerin Rabbini onlara unutturacak perdelerin kaldırılıp İlahî sırrın odağına, mazharına dönüşen ve böylece aşağıdaki âlemin işlerinin artık kendileri için bir değer ifade etmediği kimselerdir. Kimi sûfilere göre dünya ile âhiret hâlinin künhüne vâkıf olup nûra ve yakîne sahip olan talibe *cezbe* ulaşır ve böylece ilahî iradenin yansımaları ortaya çıkar. Bu durumda *cezbe*, gaybî bir misafir addedilmektedir. Şayet bu *cezbe*ye gereğince değer verilmezse, geldiği yere döneceği de sıkça vurgulanan bir husustur.¹

¹ Râsim Efendi, Seyyid Mustafa, Tasavvuf Sözlüğü (İstîlâhât-ı İnsân-ı Kâmil), İnsan Yayınları, İstanbul 2013, 368.

2. Bilindiğın Dışındaki Hâller ve Halk Nezindeki Yansımaları

Sülûklarını alışıldık biçimiyle gerçekleştirenlerin yanında, olağanın dışında birtakım tavırlar sergilemeler de Aşkın'la olan irtibatlarının bir çekime sebep olduğu bazı kimseler mevcuttur. Allah'a olan yakınlık ya da yaklaştırılmayı çağrıştırıp çağrıştırmamasına bağlı olarak "delilik" ile "velîlik arasında bir konuma yerleştirilen bu kimselerin içinde buldukları hâlin, dışarıdan görünenlerin yanı sıra şahadet âlemini aşan bir boyuta sahip olduğu düşünülmektedir. Asıl dikkat çekici olan husus, hâllerine ilişkin bir mâlumat sahibi olunmasa da akıllarının bir şekilde perdelendiği düşünülen bu kimselere yönelik belli bir ihtirâmın varlığıdır. Zira modern dünyada neredeyse herşeyin istidlâlî akla indirgenişi, kalbî aklın ötelenmesini ve manevî bir kisveye sahip herhangi bir şeyin itibarsızlığa maruz bırakılmasını da beraberinde getirmiştir. Bu kadim topraklarda, kalbî aklın hayli mühim bir seviyede muhafaza edilmesiyle tek katmanlı bir âlem algısından ziyade fizikî gözle görülmeyen birçok hususun göz önünde bulundurulduğu dönemler var olmuştur. Dolayısıyla umuma benzerlik göstermeyen hâller bile umumî hayatın seyrine bir engel kabul edilmemiştir. Halk arasında bilinenin dışında tavır sergileyen, giyinen ve konuşan kimseler için *deli*, *mezcûb*, *divâne*, *müvelleh*, *mücellâ*, *büdelâ*, vb. birçok isim ve sıfat² kullanılması, bu durumun genel bir kabul gördüğünün göstergesidir. Bu kişilerin tamamını ilahî çekim bağlamında değerlendirmek mümkün olmamakla birlikte, gündelik konuşmalarda *cezbe* hâli ile alakalı olarak birçok kavramın birbirinin yerine kullanıldığına da şahit olunmaktadır. *İstiğrak* ve akıl perdelenmesiyle irtibatlı olduğu düşünülen bazı hâller ile tasavvuf literatüründe doğrudan bir çekimle sâlikin marifet tahsilini mümkün kılan *cezbeyi* ayırt edebilmek için söz konusu kavramların kısaca izahı, bu kavramların birbirlerinin yerine kullanılmalarının yanında söz konusu hâllerinin ardına gizlenerek kendi hâllerini aşikâr etmeyen "âkıl-i mezcûb-numâ" yani "kendini mezcûb gösteren akıllılar"ın tanınmalarını da kolaylaştıracaktır.

Aklın perdelenmesi olarak tarif edilebilecek bir tabiata sahip kimseler arasında, *divâneler* oldukça önemli bir konuma sahiptirler. *Mezcûb*la ilişkili olduğu düşünülen 'divâne' kelimesi, Farsça 'div' kökünden türemiştir. 'Div', lügatte Arapça 'cin' kelimesiyle eşanlamlısı olup³ Türkçeye çok iri ve kuvvetli, korkunç masal tipi olan "dev" şeklinde geçmiştir.⁴ Farsça 'divâne', Arapçada 'mecnûn'un karşılığı olup Türkçede her iki kelime de müstâkil olarak kullanılmaktadır. Aşkın buyruğu altına girip aklını yitirdikleri düşünülen divânelerin, diğerlerinden farklı davranışlar sergilemeler de yaptıklarından mesul olmadığı (divâne râ kalem nîst) sıkça dile getirilen bir husustur.

Bu kimselerle alakalı olarak kullanılan diğer bir yaygın ifade ise "mecnûn"dur. Sözlükte "dış âlemle ilgisini kesecek şekilde aşk ve cezbeye kapılma" anlamına gelen *cünûn* halindeki kişiye "*mecnûn*" adı verilir.⁵ Etimolojik açıdan incelendiğinde, *cân* (tende saklı olan), *cânân* (cânda saklı olan), *cin* (gözden saklı

² Bk. Öztürk, Eyüp, Velilik ile Delilik Arasında, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, 73-77.

³ Bk. Misalli Büyük Türkçe Sözlük, haz. İlhan Ayverdi, Kubbealî Yayınları, İstanbul 2008, I, 736.

⁴ Bk. Misalli Büyük Türkçe Sözlük, I, 697, 737.

⁵ Bk. Misalli Büyük Türkçe Sözlük, I, 516.

olan), *cenîn* (rahimde saklı olan), *mecnûn* (aklını saklayan) kelimeleri, saklı oluşla ilişkili bu kökeni gözler önüne sermektedir. Ayrıca *cinnet* ve *cennet* gibi kelimeler de bu saklı oluş ve görünmezlik anlamlarını barındırır.⁶ *Mecnûn*la alakalı olarak yapılan birçok tanım arasında, Seyyid Şerif el-Cürçânî'nin *et-Tâ'rifat* adlı eserinde "fiillerin ve sözlerin, akıl yolunda (yani akla uygun) olmasını -pek azı müstesnâ-men eden" akıl bozukluğu⁷ şeklindeki tarifi, özellikle İslam hukuku bağlamında *mecnûna* yönelik genel yaklaşımın kökenine de işaret etmektedir. Bununla birlikte kabul gören ilke, cünûn durumunda "temyiz" ya da ayırt etme melekesinin doğru işleyememesidir.⁸ *Sekri* galip gelenler azamet tecellisi sebebiyle akıllarını yitirdiklerinden, genel adab ve şer'i hükümlerden uzaktırlar. *Mecnûn* ve *mezcûb* arasındaki fark, *mezcûbun* ilahî çekimin etkisiyle akıl nimetini kaybetse dahi iyileşir iyileşmez (ifâkat) namaz gibi farîzalarını kaza ederek olağan ibadet hallerine geri dönebilmeleridir.⁹

Aklın perdelenişi bağlamında kullanılan diğer bir kavram, "behlül" ya da "buhlül"dür. İbn Haldun mutasavvıfları ele alırken, *behlüller* ve *matuhlara* geniş yer verir. *Behlüllerin*, akıllılardan ziyade delileri andırmakla birlikte velilere özgü makâmlara ve sıdıklara özgü hallere sahip olduklarını dile getirmektedir. *Behlüller* (*buhlül*, *budala*) dinî ahkâmıla sorumlu değildirler. Bununla birlikte, herhangi bir şeyle mukayyed olmadıkları için gaybı andıran bazı şeyleri haber verebilmektedirler. İbn Haldun'un dile getirdiği diğer bir husus, zâhir ehline göre bu kişilerde mükellefiyetin sakit olduğu, lâkin veliliğin ibadetsiz hasıl olmayacağı görüşüdür. Allah fazlını ve lütfunu dilediğine verdiği için velilik de ibadete veya diğer herhangi bir hususa bağlı değildir.¹⁰ *Behlüllerin* nefsi natıkları ne yok olmuştur ne de delilerdeki gibi bozuktur. Bu kişiler sadece dini sorumluluklarına esas teşkil eden akıllarını yitirmişlerdir. Akıl ve düşünce, nefse özgü nitelikler olup bu nitelikleri yitiren kişiler nefislerini yitirmişlerdir. Lâkin kendi gerçeklikleri konusunda bilinçsiz değildirler. Her ne kadar dünyayla alakalı şeylerin bilinmesinde esas teşkil eden sorumluluklar bağlamında akıllarını yitirseler de insanlık hakikati onlarda mevcuttur. *Delilerle* bu kişiler arasındaki fark işte burada açığa çıkar. İbn Haldun'a göre Allah'ın kullarını marifet için seçmesi bir koşula bağlı değildir. Bu sebeple *delilerle behlüller* arasında birkaç noktaya dikkat edilmesi gerekir. Öncelikle *behlüller*, bir yöneliş ve gayeye sahip olup zikir ve ibadet gibi şeylerden boş değildirler. Ancak onlarla alakalı dini bir sorumluluk olmadığından, bu ibadetleri yerine getirirken şer'i hususlara riayette eksiklik olabilmektedir. *Delilerin* yöneliş ve gayeleri yoktur. *Behlüller* doğuştan bir *budalalık* hali üzere yaratılmışlardır; *deliler* ise bir müddet yaşadıkdan sonra tabii bazı bedenî arızalar yüzünden deliliğe duçar olmuşlardır. Böylece nefsi natıkları bozulmuş ve her şeyden mahrum kalmışlardır. Diğer bir husus ise *behlüller* halk

⁶ Dols, Michael W., *Mecnun- Ortaçağ İslam Toplumunda Deli*, Pinhan Yayınları, İstanbul 2013, 446-447.

⁷ Cürçânî, Seyyid Şerif, *Ta'rifât*, terc. Arif Erkan, Bahar Yayınları, İstanbul 1997, 77.

⁸ Bk. Dönmez, İbrahim Kâfi, "Cünun", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1993, VIII, 125-129.

⁹ Râsim Efendi, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 622.

¹⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, Dergâh Yayınları, terc. Süleyman Uludağ, İstanbul 2007, I, 306.

arasında iyi ya da kötü birçok şey yaparlar. Onlarla alakalı kanunî bir izin söz konusu değildir. *Delilerin* ise herhangi bir tasarrufları bulunmamaktadır.¹¹ İbn Arabî'ye göre *behlüllere* “delilerin akıllıları” denmesinin sebebi, onların deliliklerinin açlık gibi doğal bir nedenden ötürü mizaçlarının bozulması nedeniyle olmamasıdır. Bilâkis delilikleri, kalpte sökün eden ilahî tecelli ve kalbin bu tecellinin etkisiyle ansızın çarpılması nedeniyleledir. Bu tesir sebebiyle akılları Allah katında hapsedilmiştir. Hakk'ı müşâhedeye mazhar olmuşlar ve O'nun Katına çekilmişlerdir.¹² Dolayısıyla bu kimselerin akılları perdelenmiş olup kullanılmaktan hayli uzaktır. İbn Arabî *behlüllere* olan yaklaşımında, “Sana baktıklarını görürsün, halbuki onlar görmezler.” ve “Affa sarıl.”¹³ ayet-i celfilelerini aktardıktan sonra âyetteki “Affa sarıl” (*Huzi'l-afve*) ibâresini “azını al” şeklinde te'vil edip bu kişilerin sarf ettiği ve bazı durumlarda hikmet içeren sözlerin azının alınması gerektiğini ifade etmektedir.¹⁴

Bu kavramlara ilaveten akli perdelenenler için “deli” tabiri de sıkça kullanılmaktadır. İbn Haldun'a göre *delilerde* nefs-i natıka ile bedeninin ilişkisi zayıftır. Onlarda mevcut olan eksiklik ve hastalık elemi, nefslerini meşgul eder. Nefsleri zayıf olduğu için şeytanî ruhaniyete engel olamaz. Böylece bir tür bocalama ya da delilik nöbeti görülür. Zâtlarındaki bozukluk, mizaçlarındaki bozukluktan kaynaklanır. *Delî*, nefsinin âlemini bir anlığına idrâkte bulunur ve bazı sûretler daha sonra nefse yansıyıp dile getirme kastında olmasa bile bazı sözler istemsiz bir halde dilinden dökülür. İdrâklerinde hak ile bâtil karışıktır, zira gayb âlemi ile tam bir ittisal gerçekleşmemiştir.¹⁵ Bu kişilerden bazıları, sorumluluktan azad olmalarının yanı sıra herhangi bir yükümlülüğü tartacak akıl melekesine de sahip değildirler. Bazen bu kişilerin dilinden dökülen ifadeler, edebî eserlere de konu olmuştur. Meselâ Yenişehirli Avni *Mir'atî'l-Cünûn* adlı eserini tanzim ederken hayli vakit geçirdiği *delilerin* safiyâne oluşlarına dikkat çekmekte ve akılların de delilerden haber aldıklarını ifade etmektedir.¹⁶ *Delilerle* alakalı erken sayılabilecek bir dönemde müstakil bir eser kaleme alan en-Neysabûrî ise yaşamış olduğu devirde, *deliliğin* farklı çağrışımlarını yansıtan *ahmak* (akılsız), *rakî* (sersem), *akrah* (budala), *mukabbel*, *me'lüs*, *mücellâ* gibi birbirinden ince hatlarla ayrılan çok sayıda terimi şiirlerle tanımlamaya çalışmıştır.¹⁷

Bu kavramlarda görüldüğü üzere, aklın perdelenişi çeşitli biçimlerde tezahür etmektedir. Lâkin tasavvufî açıdan ele alınması gerekli asıl mesele, ilahî çekim ya da cezbe yoluyla mükâşefenin gerçekleşmesidir.

¹¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 309

¹² Muhyiddin İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul 2007, II, 260.

¹³ A'raf, 7/198-199.

¹⁴ Muhyiddin İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, II, 259.

¹⁵ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, II, 302.

¹⁶ Yenişehirli Avni, *Delilerin Aynası (Mi'rât-ı Cünûn)*, haz. Abdulkadir Erkal, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2014, 124.

¹⁷ Neysabûrî, *Ebu'l-Kasım, Akıllı Deliler (Ukalâu'l-Mecânîn)*, terc. Yahya Atak, Şûle Yayınları, İstanbul 2010, 31-41.

2.1. Cezbe Hâli ve Meczûbların Vasıfları

Sülûkta izlenen rotaya “tarîk” isminin verilmesi, aşağı âlemden yukarı âleme çıkarak menzillerin mânâda kat edilmesinden kaynaklanan bir husustur. Allah cihet, zaman ve mekândan münezzehe olduğu için sülûkün maksadı da O’na kalben seyir olarak tarif edilir. Bu bağlamda Allah’a yönelen, önce his sonra da akıldır. Lâkin bu akıl, dünyaya odaklanan *akl-ı maaş* olmayıp âhirete odaklanan *akl-ı meaddir*. Sâliklerden çok azı sülûklarını tamamlayarak Allah’a vâsıl olabilir. Bazıları his makâmında bazıları da akıl makâmında perdelenir. Hayvânî hisleri onlara galip gelir ve dünyaya olan meylederek *akl-ı maaş*ın tesiriyle en yüksek noktadan aşağıdaki süflî âleme inerler. Bu noktada Allah’ın hidâyetine mazhar olanların da dünyevî mânialara iltifât etmeyerek bilmeleri icap edenleri kemâlât ehlinde tahsil etmek sûretiyle *ma’rifete* ulaştıkları ve *makâm-ı kavseyin ev ednâ* sırrına erdikleri ifade edilmektedir.¹⁸

Sözlük anlamı “kendine çekmek, yaklaştırmak” olan *cezbe*, Tasavvufta Allah’ın kişiyi Kendine çektiği, Dostu edindiği ve daimî bir biçimde Huzur’unda tuttuğu bir hâl olarak tarif edilmektedir. Bu hâlin odağındaki *mezcûb* için söz konusu ilahî huzura çekilme, kesbî (çabayla edinilen) değil vehbî (ilahî bir lütûf) bir mahiyette gerçekleşir. *Cezbe* aklın baştan alınması anlamını da içerdiğinden, *mezcûblar* ömürleri boyunca kısmen ya da tamamen kendilerinden geçmiş bir haldedirler.¹⁹ İbn Farız, Ebû Yezid Bestâmî gibi sûfilerin *sekr* hallerinin bazen uzadığını ve ibadetlerine devam için *sahv* niyazında buldukları rivayet edilir.²⁰ Zira, sûfilere ibadet hazzı daha ağır basar ve bu durumda uyanıklık ya da şuur zorunlu olur.

Çekim söz konusu olduğunda, Rabden gelene *cezbe*, kuldandan gelene ise *meyl* adı verilmektedir. *Cezbede*, Hakk’ın kulu Kendisine çekmesi söz konusudur. Bu çekimin sonucunda, kulun dünyaya olan muhabbeti de ilahî muhabbete yönelerek aşk mertebesine erişir. Böylesi bir mertebeye erişen sâliklerin çoğunluğu, gittikleri yerde kalarak *sahv* hâline dönemezler. Sözü edilen aşk mertebesinde sabit kalıp o hâl üzere hayat süren bu kişilere “mezcûb” adı verilir. Ne var ki bu kimselerden çok azı geri gelir ya da kendilerine döner. Kimilerine göre *cezbenin* hükmü, kalbe akın eden *varidin* kuvvetine bağlı olarak bir süreliğine ya da daimî olarak gerçekleşir. *Deliler* söz konusu olduğunda, *varid* kişiyi hükmü altına almış ve hâl baskın olmuştur. Böylece o kişiyi hâli yönlendirir. *Behlüllerde* akıl korunur ve hayvânî yönün akli bâkî kalır. Neticede bir tedbir düşüncesi olmaksızın diğer hayvanlar gibi yiyip içerler. Nebiler ve hâl sahibi velilerin durumunda ise *varidin* hükmü sürmez ve normal bir şekilde tasarrufta bulunurlar.²¹

Cezbenin mahiyeti, bazı kaynaklarda keskin çizgilerle ortaya konurken, bazılarında belli bir üstü kapallılık dikkat çeker. Kesb ile tahsili ve nutk ile tarifi

¹⁸ Râsim Efendi, Tasavvuf Sözlüğü, s. 629.

¹⁹ Bk. Uludağ, Süleyman, “Mezcup”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2003, XXVIII, 285.

²⁰ Sühreverdî, Tasavvufun Esasları (Avârifü’l-Meârif), terc. H. Kâmil Yılmaz-İrfan Gündüz, Erkam Yayınları, İstanbul 1989, 81.

²¹ İbn Arabî, Fütûhât-ı Mekkiyye, II, 263

mümkün olmayan *cezbe*, sülûkun öncesinde olabildiği gibi sülûktan sonra da gerçekleşebilir. Şayet *cezbe* sülûktan önce gerçekleşirse, sâlikin sülûk sonundaki hâlini sülûkun daha başlangıcında müşâhede etmesi mümkün olur. Sûfiler, “Rahmân’ın cezbelerinden bir *cezbe*, ins ü cinin ameline denktir” Hadis-i Şerîfi uyarınca *cezbeyi* üst bir müşâhede seviyesine işaret olarak kabul etmektedirler. Bu yüzden de Nakşibendiye gibi bazı mektepler, *cezbeyi* sülûkun aslı olarak görmüşlerdir. Bu anlamda *cezbe*, vuslatın da başlangıcıdır.²² Normal seyirindeki sülûktan daha hızlı bir mesafe kat etmeye işaret eden *cezbe*, sülûktaki mertebe ve makâmı aşan bir tabiatta gerçekleşir. Bu noktada *çekilen* kişi (meczûb), muhtaç olduğu şeyleri de herhangi bir çaba olmaksızın Hakk’ın ihsânıyla elde etmektedir. Zira bu kişi, Hakk’ın Kendisine seçip *ünsiyet* mertebesine erdirdiği ve Ebû Yezid el-Bestâmî’nin “Ben istenilen, Sen isteyensin.” derken kastettiği makâmdaki kişidir.²³ *Cezbe* yoluyla sülûkün basamaklarını atlayan sâlik, yakın kılındığı makâmın etkisiyle şahsî gayretle erişilmesi mümkün olmayan *ma’rifet* ve *mükâşefenin* mazharı haline gelir.

2.2. Ma’rifet, Mükâşefe ve Cezbe İlişkisi

Bazı ilk dönem tasavvufî kaynaklarda, Allah’ı ancak O’nun Kendisini bildirdiği (taarruf) kimselerin O’nu tanıma imkânına sahip olacağı dile getirilmektedir. Allah akılüstü olduğundan, O’nu tanımak da akıl ve nakilden ziyade *keşf* ve *ma’rifetle* mümkün olabilir. *Taarruf* doğrudan Allah’ın tanıtması olup delil yoluyla tanımaya *tarif* adı verilmektedir. Yine bu bağlamda O’nu vasfedebilecek olanların, Allah’ın kalplerine tecelli ettiği kimseler olduğu ifade edilmektedir. Kendisine ahbâb seçtiği kimseler dışında O’na ahbâblık edecek yoktur ve hâlis kulluk da sadece Allah’ın Kendisine *cezb* ve *celb* ettiği kimselerce ifâ edilebilir.²⁴ Bazı sûfiler Hakk’ı tanımaya yönelik yolculukta izlenecek üç yolun (tarîk) bulunduğunu dile getirmişlerdir:²⁵

- a. *Tarîk-i ahyâr*: Hayırlıların yolu ya da *tarîk-i erbâb-ı muamele* şeklinde tarif edilen bu yol namaz, oruç, Kur’an’ın çokça okunması ve zikir gibi zâhirî ibadetlerin arttırılmasını önceler. Bu yolun izlenmesi hayli vakit aldığından, maksada ulaşanların sayısı da nispeten azdır. Hayırlıların yolu, kadimlerin izlediği yoldur.
- b. *Tarîk-i ebrâr*: İyilerin yolu ya da *tarîk-i tasfiye ve mücahede* olarak tarif edilen bu yol hem Hakk hem de halka yönelik muamelede ihlâstan ayrılmama ve mücahede ile kötü huyları def edip kalbi sâf hale getirmeyi önceler.
- c. *Tarîk-i şüttâr*: Aşıkların yolu ya da *tarîk-i sâirin* şeklinde tarif edilen bu yol aşk, muhabbet, *cezbe* ve vecdi önceler.

Sûfilere göre yolculuğun nihaî gayesi olan visâl, *tarîk-i şüttârı* izleyen kimi sâliklerde görüldüğü üzere bizzat Hakk’ın Kendisine yaklaştırması ya da çekimiyle

²² Râsim Efendi, Tasavvuf Sözlüğü, 367.

²³ Bk. Kâşânî, Abdürrezzak, Tasavvuf Sözlüğü, çev. Ekrem Demirli, İz Yayıncılık, İstanbul 2015, 485.

²⁴ Kelâbâzî, Doğuş Devrinde Tasavvuf (et-Taarruf), haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1992, 94.

²⁵ Bk. Kuşeyrî, Risâle, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1999, 21.

daha doğrudan bir şekilde gerçekleşir. Diğer bir deyişle, Allah'a vâsıl olmak, ancak O'nun cezbetmesiyle gerçekleşir.²⁶

Sülûkun netâmeli ve uzun bir süreç olduğu öz önünde bulundurulduğunda, *cezbe* de daha kısa bir erişim imkânını ifade etmektedir.²⁷ “Çekmek” ya da “çekim” gibi mânâları barındıran “*cezbe*”nin kulun Hakk'a yaklaşmasını sağlayan ilâhî inâyet olarak tarif edilmesi,²⁸ bir edilginlik durumuna işaret olarak alınabilir. Sûflilerin *cezbe* hâline ve yansımalarına olan yaklaşımlarının farklılığı ise bu durumun bir neticesidir. Cüneyd-i Bağdâdî ve İmâm-ı Rabbânî gibi büyük sûfler *cezbe*ye büyük önem atfetmezken, bazı yollarda onun sülûkün önemli bir bileşeni olduğunda hemfikirdirler. Bazı yollarda ise hâlin bir sır olarak muhafaza edilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Mevlevîler bu durumu “kanımı içine akıt” derken, Rifâîler “yan fakat tütme” deyişleriyle dile getirmektedirler.²⁹

Klasik kaynaklarda *mezcûblar*la alakalı tariflerde, *cezbe* hâlinde gerçekleşen tecrübelerle atıflar bulunmaktadır. Sühreverdî'ye göre *mezcûb*, “İlahî keşfe mazhar olduktan sonra, *cezbe* hâli üzere yaşayarak tekrar kulluk faaliyetlerine döndürülemeyen” kişidir.³⁰ Kelâbâzi iradenin dileme, talep etme, dervişlik ve müridlik olduğu ifade eder. Bu bağlamda müridin tâlib ve âşık, murâdın ise matlûb ve âşık olduğu ifade edilir. Bu zâviyeden bakıldığında hem Allah hem de insan mürid ve murâd olarak telakki edilir. Ne var ki Allah'ın mürid ve murâd oluşu, insanınkinden öncedir. İnsan söz konusu olduğunda, murâd da Allah'ın *cezbe* kuvvetiyle Kendisine çekip içindeki hâllerini müşâhede ettirdiği kişidir. Bu kişi ulaşmış olduğu müşâhede ile riyazete ve önüne çıkacak sıkıntılara göğüs germeye muvaffak olur. “Kudret *cezbesi*” ismi verilen bu yoğun müşâhede esnasında, *cezbe*ye uğrayan kişiye derûnî halleri gösterilir, nefis ve maldan uzak kılınır.³¹

Hucvirî ise müşâhedenin aslının, Allah'ı ve O'nun tecellilerini kalp ile görmek (didâr-ı dil) olduğunu dile getirmektedir. Müşâhede esnasında kişi gerek tenhada gerekse topluluk içinde O'nu kalp gözü (çeşm-i dil) ile görür. Müşâhedenin iki türü bulunmaktadır. İlki *yakîn*in sıhhatli oluşu, ikincisi ise muhabbetin galip gelişinden neşet eder. Kişi muhabbetin yoğunluğuyla mahbûbdan başka bir şey göremez ve bir dereceden sonra sadece ondan bahsetmeye başlar. İlk müşâhede türünü benimseyenler fiili fiziki gözle, faili de sır gözü ile görürler. İkinci müşâhede türünü benimseyenlerde ise muhabbetin yoğunluğu onları tüm varlıklardan tecrit ettiği için her şeyi fail olarak görürler. İlk gruptakilerin yolu “istidlâl”, ikinci gruptakilerin yolu da “*cezbe*”dir. İstidlâl yolunu tutanlar, kendilerine âşikâr olana değin onun hakikatlerinin delillerini ispat yoluyla ilerlerler. Diğerleri ise *mezcûb* ve *meslûb* olup onlar için delil ve hakikatler Allah tarafından bir perde (hicâb) kılınır. Diğer bir deyişle, delil ve hakikatler, *mezcûb* ile Hakk arasında bir perdeye

²⁶ Bk. Nifferî, *The Mawâqif and Mukhâtabât*, nşr. Arthur J. Arberry, Messrs Luzac & Co., London 1935, 86.

²⁷ Tilimsânî, Afîfüddin, Şerhu Menâzili's-Sâirîn, Kütahya Vahid Paşa Ktp., nr. 364, vr. 50b.

²⁸ Bk. Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 185.

²⁹ bk. Hasan Kâmil Yılmaz, “*Cezbe*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1993, VII, 504.

³⁰ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, 62.

³¹ Bk. Kelâbâzî, *Taaruf*, 200-201.

dönüşür. Zira bir şeyi tanıma, ondan başkasından korkuyu da bertaraf etmektedir.³²

Fütûhât-ı Mekkiye adlı eserinde *mezcûblara* müstâkil bir bölüm ayıran İbn Arabî'ye göre, Allah ehli arasında öyleleri vardır ki yapıp ettikleri yüzünden akılları da perdelenmiştir. "İnsanları da sarhoş bir halde görürsün. Oysa onlar sarhoş değildirler" âyeti mucibince, doğrudan bakıldığında bâtinin sahip oldukları şeyin görülmesi imkânsızdır.³³ İbn Arabî, kul Hak'la birlikte olsa da *cezbenin* ancak O'nun kulları yerleştirmiş olduğu makâm cihetinden tahakkuk ettiğini dile getirir. Söz konusu yerleşme hâlinde kaynaklanan halâvet ya da tad ile *cezbe*, diğer bir cihette vuku bulur. İşte bu halde Allah, kulun daha önce bilmediği bir bilgiyi kulun içinde bulunduğu zevk yoluyla ona bahşeder. Neticesi *ma'rifet* olan bu *taarruf* durumu, sonsuza kadar bu şekilde devam eder.³⁴

Osmanlı ulemâsından Akşemseddin tarafından kaleme alınmış olan *Makâmât'ül-Evliya* isimli eserin yedinci bâbı, *cezbe ehlinin* özelliklerine ve *cezbe* neticesinde gerçekleşen *ma'rifete* ayrılmıştır. Eserde, *mezcûbların* fenâ makâmına bir mürşid olmaksızın eriştikleri dile getirilir. Önlerinde bir perde olmadığı için Hak'tan gelen her şeyden feyz alırlar ve Zât'ı *müşâhede* ederler. Bu makâmda akıl sınırlarıyla çevrili olmamaları nedeniyle hayranlıkları hayli fazladır. Akşemseddin'e göre *mezcûblar* burada Levh-i Mahfûz'a nazar kılıp okurlar. Dillerinden dökülen remizli ifadeler de bu durumdan kaynaklanmaktadır. Bu remizler, aklın sınırları içinde bulunan kimselerce anlaşılabilir durumdadır. *Mezcûblar* fenâ hâline ulaştıkça safâyâ da erişirler ve orada ikâmet ederler. Onların irşadı, riyazet ve mücahede ile olmayıp nazar ile gerçekleşir.³⁵

Cezbenin mahiyetiyle alakalı kimi tasniflere göre *cezbe* üç kısımdan mürekkep olup ilki kesbî, ikinci ve üçüncü kısımlar ise vehbîdir. Kesbî olan kısımda, cüz'i ihtiyar yoluyla *ma'rifet* tahsil edilerek *ilme'l-yakîn*, *ayne'l-yakîn* ve *hakka'l-yakîn* halleri hâsıl olmaktadır.³⁶ "Kulum nâfilelerle Bana yaklaşımaya devam eder, nihâyet Ben onu severim. Onu sevince de işiten kulağı, gören gözü, konuşan dili olurum,"³⁷ Hadis-i Şerîfi uyarınca Allah'a vâsıl olunması, ilahî *cezbenin* bir neticesidir. Bu *cezbe* türünde, kulun nâfilelerle *cezbe* haline erişmesi söz konusu olur. İkinci *cezbe* türünde ise ilahî *cezbe* ya da *cezbe-i Hakk*, herhangi bir sebep olmaksızın gerçekleşir. Zira burada kesb olmaksızın *ma'rifet* tahakkuk eder. Sâlikin asıl gayesine ulaşması, Rahmanî *cezbenin* bir neticesidir. Bu ise "Cezbe-i Rahmanî'den bir *cezbe*, ins ü cinnin amellerine denktir" Hadis-i Şerîfinde dile getirildiği gibi dolaysız bir *cezbe* olup bilindik kıstasları aşan bir seviyeye işaret eder. Üçüncü kısmı oluşturan *cezbe*, her millette karşılaşılabilecek avamdan *mezcûbların* *cezbesidir*. Bu gruptaki *mezcûblar*, *ma'rifetten* uzaktırlar. Bununla

³² Hucvirî, Keşfü'l-Mahcûb, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1996, 474-475.

³³ Hac 22/2.

³⁴ Muhyiddin İbn Arabî, Fütûhât-ı Mekkiye, IX, 270.

³⁵ Bk. Akşemseddin, Makâmât'ül-Evliya, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşit Efendi Kitaplığı, No: 345, vrk. 181a-b.

³⁶ Meselâ bk. Râsim Efendi, Tasavvuf Sözlüğü, 600.

³⁷ Buhârî, Rikâk 38.

birlikte, içinde buldukları hâl sebebiyle kalplerine akseden gözden ırak bazı hususları (mugayyebât) dile getirirler. Hakk'ın bu gruba mensup olan *mezcûblara* teveccühünün kökeninde, onların dillendirmiş oldukları bu yansımaların etkisi büyüktür. Diğer taraftan, ârifler zümresinden velîler, Allah'tan gayrısına (sivâ) rağbet etmemeleri sebebiyle bu tür hadiselerle itibar etmemektedirler.

İbn Arabî'nin kalbe gelen tecelliler bağlamında yol ehliyle alakalı tariflerini³⁸ temel alan bazı tasavvufî ıstılâh kaynaklarında *cezbe*ye uğrayanlar beş grupta incelenmektedir. Bunlardan ilki hâllerine mağlup olanlardır ve bu durumda kaldıkça neflerini def edemeyip sürekli bu hâl üzere kalırlar. İkinci gruptakilerin hayvânî akılları kalırken, akılları Allah Katına çekilir. Hayvânî akılları kaldığı için diğerleri gibi yiyip içerler, ancak tedbirleri bulunmamaktadır. Bu gruptakilere "ukâla" adı verilir. Üçüncü gruptakiler sürekli bir mağlubiyet halinde olmayıp *sahve* geri dönerler. İrşad makâmında olan hâl ehli, bu gruba dahildir. Dördüncü gruptakilerde *varid* ve tecellilerin kuvveti eşit olmakla birlikte dışarıdan bakıldığında *cezbeleri* fark edilir durumdadır. Beşinci gruptakilerin kuvveti, kalplerine sökün eden *varidd*en daha kuvvetlidir ve hâle galip oldukları (galibü'l hâl). Bu gruptakilere "behâilil" (tek. behlül) ismi de verilir.³⁹

Bir tasavvuf terimi olarak *cezbe* ile alakalı olarak klasik dönem tasavvufî eserlerden modern döneme kadar birçok tarif ve tasnif ortaya konmuştur. Söz konusu tasniflerde belirleyici olan hususlardan birisi, *cezbenin* sülûkun öncesi ya da sonrasında gerçekleşmesidir. Bazı tasniflerde ise hâllerin sâliklere galip olup olmadığıdır. Genel itibarıyla *cezbolunma* yani çekilip yüksek bir mertebeye ulaştırılmanın öznesi olan *mezcûblar* da çeşitli sınıflandırmalara tabi tutulmaktadır.

3. Mezcûbların Sınıfları

Sühreverdî gibi tasavvuf yolunun büyükleri, yolcu yani sâlikin yol üzerinde mücahedenin yanı sıra *cezbe* ile de ilerleyebileceği görüşünü benimsemişlerdir. Dolayısıyla sâlikler bağlamında dört gruptan bahsetmişlerdir:⁴⁰

1. mücerred ya da salt sâlik
2. mücerred ya da salt mezcûb
3. sâlik-i mezcûb (seyrû sülûkla *cezbe*ye giren)
4. mezcûb-i sâlik (*cezbenin* ardından sülûka başlayan)

Sühreverdî'ye göre ilk grubu oluşturan *salt sâlik*, nefse ait kimi nitelikleri barındırır. Bu sebeple, bu grubu oluşturanların şeyhlik mertebesine ulaşması mümkün değildir. Salt sâlik, yolculuğunun seyrindeki makâmlardan yalnızca Allah'ın ona lütfettiği kadarını aldığından, hâli yolda güçlük çekenlerin işini kolaylaştıracak düzeyde değildir.⁴¹

³⁸ İbn Arabî, Fütûhât-ı Mekkiyye, II, 262-263

³⁹ Bk. Râsim Efendi, Tasavvuf Sözlüğü, 989.

⁴⁰ Bu dördümlü tasnifin bir örneği olarak bk. Sarı Abdullah, Semaratu'l-Fuad (Gönül Meyveleri), Osmanlıcadan sadeleştiren Yakub Kenan Necefzade, Neşriyat Yurdu, İstanbul 1967, 51.

⁴¹ Sühreverdî, Avârifü'l-Meârif, 110.

İkinci grubu oluşturan *salt meczûb*, Hakk ve O'nun tecellilerinin kendilerinde seyrü sülûk olmadan yakîn derecesinde gerçekleştiği kişidir. O'na yaklaştırılması (*cezbe*) nedeniyle seyrü sülûka tabi değildir ve riyazetin güçlükleriyle karşılaşmaz. Bununla birlikte, kalbi ile Hakk arasında O'nu unutturacak perdeler (*sivâ*) ondan kaldırılmıştır. Tıpkı *salt sâlik* gibi *salt meczûbun* şeyhliği de münasip değildir. *Salt meczûblar*, farzların dışındaki bazı amellere ve seyrü sülûka tabi olmamakla birlikte Allah'ın kendilerine lütfettiği miktarda huzur ve sükûna sahip olabilirler.⁴²

Üçüncü grubu oluşturan *sâlik-i meczûb*, bir seyrü sülûkta olmakla birlikte *cezbe* kabiliyetine de sahiptir. Her tür riyazet ve mücâhedeyi yerine getirir. Daha sonra Sühreverdî'nin ifadesiyle “acı bir meyveden sonra yenen bal gibi, riyâzet ve mücâhedenin yakıcı güçlüklerinden kurtarılarak manevî bir huzura ulaşır. Bu hâldeki sâlike *müşâhede* nimeti bahşedilir ve dilinden hikmetli sözler dökülmeye başlar. Gizli olanı açığa çıkarma (keşf) ve gayb aleminin de açılmasıyla (feth-i ilahî) birlikte, perdeler (hicâb) onu alakadar etmemektedir. Kendi içinde *müşâhedeyle* meşgul olur. Hadiseler ona değil o hadiselere hâkim olur. Bu gruba mensup olanlar, şeyhliğe layıktırlar; zira sevenlerin (muhib) yolunu izleyerek manevî terbiyeleri gerçekleşir. Daima kendi hâlleriyle başbaşa kalsalar bile etrafındakilere kılavuzluk etme (irşâd) imkânları mevcuttur.

Dördüncü grupta yer alan *mezcûb-i sâlik*lerde ise *cezbe* ağır basmaktadır. Onlarla Allah arasındaki perde kalkar ve tecellileri alma imkânı zuhûr eder. Dünyevî alâkalardan koparlar, zira daimî bir müşâhede içinde olup riyâzet ve mücâhedeleri sorunsuz gerçekleşir.⁴³ *Mezcûb-i sâlik*, sülûkunu tamamlamış kişidir. Sülûk ettiği esnada *cezbe* ona ulaşırsa, *sâlik-i mezcûb* ismini alır. Sülûkünü ilahî *cezbe* erişmeden tamamlarsa, *salt sâlik* olarak isimlendirilir. Bu dört sınıf arasından sadece *mezcûb-i sâlik*, bir şeyh olabilir. Zira sülûkünü tamamlamaya muvaffak olmuştur.⁴⁴

Sâlik-i mezcûblarda öncelikle varlıktan geçiş, sonra da ilahî feth gerçekleşir. *Mezcûb-i sâlikte* ise bunun aksi söz konusudur. *Salt mezcûbda* ise sülûk nefyolunmaz. *Cezbenin* ardından sülûk gerçekleşir. Bazı sufiler, *sâlik-i mezcûb* olmanın daha makbul olduğu görüşündedirler. Zira bu gruba mensup olanların ilmi hem kesbîdir hem de irsîdir. *Mezcûb-i sâlik* grubundakilerin ilmi sadece irsî olduğundan, bir zahmet söz konusu değildir. Bu yüzden de kıymetinin farkında değillerdir.⁴⁵ *Sâlik-i mezcûbun* virdi “Lâ ilahe illâllah”tır. Çünkü *cezbeleri* sülûktan sonradır ve makbuldür. İşin başındaki sâlik (mübtedi) için celâle vird garip karşılanır.⁴⁶ *Mezcûb* olmayan sâliklerin mânâdaki yolculuklarında belli bir süre söz konusu değildir. Diğer bir deyişle, uzunca bir süre seyr hâlini devam ettirebilirler. Oysa *mezcûblar*, menzilleri süratle geçerler. Bununla birlikte, geçişleri kâfi gelmez ve sülûka muhtaç olurlar. Bu sebeple *mezcûb-i sâlik* ismini alırlar. *Cezbenin*

⁴² Sühreverdî, Avârifü'l-Meârif, 111.

⁴³ Bahsi geçen gruplarla alakalı ayrıntılı bilgi için bk. Sühreverdî, Avârifü'l-Meârif, 111, 113.

⁴⁴ Râsim Efendi, Tasavvuf Sözlüğü, 369.

⁴⁵ Râsim Efendi, Tasavvuf Sözlüğü, 659.

⁴⁶ Râsim Efendi, Tasavvuf Sözlüğü, 848.

ardından sülûk edenler ise *sâlik-i meczûb* olarak isimlendirilirler. Bazılarına göre *mezcûb-i sâlikler*, sülûktan önce ilahî *cezbe* ile Hakk'a ulaşmış olup "mahbûbân-ı mezcûbân" olarak isimlendirilirler. *Sâlik-i meczûb* olarak isimlendirilenler ise sülûktan sonra ilahî *cezbe*ye tutulup Hakk'a vasıl olurlar. Bu gruptakiler "muhabbet" mertebesindedir.⁴⁷

Semratu'l-Fuad isimli eserinde *cezbe* konusuna geniş yer veren Mesnevî şarihi Sarı Abdullah, kudemânın dervişlik yoluna dâhil olmak isteyenlerin sülûk erbâbı ve basiret ehli olduğunu bildirdiklerine işaret eder. Onlara göre akıl sahipleri (ulü'l-elbâb), iki gruba ayrılır: velîler ve henüz yolun ortasında bulunanlar. Velîler hem *cezbe*ye tutulan hem de tarîkin ne olduğunu kavrayabilen kimselerdir. Velînin işi başlayıp bitirmek, sonra tekrar başlayıp bitirmektir. Tasavvuf terminolojisi kullanılacak olursa, fenâdan bekâya bir gidiş geliştirebilir. Sarı Abdullah da Sühreverdî'nin tasnifini izleyerek tarîkât erbâbını dört grupta inceler.⁴⁸

1. *Sâlik-i Gayr-i Meczûb* (cezbeye tutulmamış sâlik):

Bu kişiler sülûklarındaki makâmlardan birinde kalarak *cezbe*ye ulaşamazlar.

2. *Meczûb- Gayr-i Sâlik* (sülûkta olmayan ancak *cezbe*ye tutulan kişi):

Bu gruba mensup olanlar ise *cezbede* kalırlar.

3. *Meczûb-i Sâlik* (tarîkat yolunu tutmuş meczûb):

Bu grupta olan sûfiler, ilkin *cezbe*ye tutulurlar; daha sonra da tarîkat yolunu izlerler. Fenâ deryasında gark olup ardından beşeriyet sahiline vururlar. *Cezbenin* hâkim olduğu makâmların hakikatine ulaşmak için kâmil bir mürşide muhtaçtırlar. Sarı Abdullah'a göre *Meczûb-ı sâlik*, *sâlik-i meczûb*dan daha üstündür.

4. *Sâlik-i Meczûb* (cezbeye tutulmuş sâlik):

Bu gruba mensup olanlar, önce intisap edip daha sonra *cezbe*ye tutulmuşlardır. Diğer bir deyişle fenâ, ardından da bekâ mertebesine vâsıl olmuşlardır. Şayet kâmil bir mürşidin kontrolüne girerlerse, onun rehberliği sayesinde *tevbe*, *zühd*, *tevekkül*, *rıza* ve *mahabbet* makâmlarını geçip hakikate ulaşırlar.

Sarı Abdullah'a göre meczûb olmayan sâlik (sâlik-i gayr-ı meczûb) ve sâlik olmayan meczûbun (mezcûb-ı gayr-ı sâlik) peşinden gidilmez, onlara tabi olunmaz. Bununla birlikte, ehil olanlara yol gösteren birer delil olabilirler. Son iki gruptakiler ise şeyhliğe münasiptirler.⁴⁹

Meczûb-ı sâlik, *sâlik-i meczûb*dan daha üstündür, zira *cezbe*ye tutulmadan önce tarîkata girmiş bir kimsenin *tevbe*, *zühd*, *tevekkül*, *rıza* ve *muhabbet* makâmlarında oyalanıp malumat elde etmek istemeleri çok vakit alır. Diğer yandan, bu makâmlardan birinde öylece kalıp daha yüksek makâmlardan yoksun olarak ilahî *cezbe*ye ulaşmadan ömürleri nihayet bulur. *Meczûb-ı sâlik*, ilahî *cezbe*

⁴⁷ Ankaravî, İsmail Rusûhî, Osmanlı Tasavvuf Düşüncesi (Makâsıd-ı Aliyye fi Şerhi't-Tâiyye), Vefa Yayınları, haz. Mehmet Demirci, İstanbul 2007, 379.

⁴⁸ Sarı Abdullah, *Semratu'l-Fuad*, 51.

⁴⁹ Sarı Abdullah, *Semratu'l-Fuad*, 52.

peykinden haber alınca, takati kalmaz ve “sıratı uçarcasına geçip Cennet’e girenler” gibi makâmların en yükseği olan *mahabbette* karar bulur.⁵⁰

Salt meczûbun, salt sâlikten daha ileri bir hâlde oluşunun başlıca sebebi, *cezbesinin* galip olmakla birlikte sıfatın şuuruna mâni olmasıdır. Böylece en ulvî makâma yükselip fenâ bulmadan önce, Hakk’tan halkla perdelenir. Kalbi, “Senin sadrını genişletmedik mi?” ayeti uyarınca çokluğu (kesret) birlikte (vahdet) ve birliği çoklukta görememesi, dolayısıyla şehâdet ve his âlemlerinde kaybolmasıdır.⁵¹

Salt sâlik ise kendi isteğiyle sıfat tecellisi bağlamında mensup olduğu târîkin icap ettirdiği safhalarını aşar. Müşâhede ettiği farklı cereyânların tesiriyle telaşlanarak belli bir acelenin tahrikiyle ve “Nefsini bilen Rabbini bilir” hükmü uyarınca Allah’ın Ulûhiyyet sıfatını öğrenir. Bu noktada, “Se nûrihim Âyetena”⁵² mucibince afak ve enfüsle alakalı ilimleri de tahsil etmek suretiyle zulmet perdesini geçer. Ne var ki bu perdelerin sayısı bazı rivayetlere göre 70.000 olup sâlik nurânî perdede takılıp kalır. “Ve yebkâ Vechü Rabbike Zülcelâl”de⁵³ işaret olunan bekâdan zevk alamaz. Bu izâhlardan hareketle Sarı Abdullah, salt meczûbun sadece kendi nefesine faydası olduğunu, salt sâlikin ise kendisine faydasının olması bir yana halka faydasının asla mümkün olamayacağını dile getirir. Ona göre halk arasında “harabât ehli” olarak isimlendirilen perişân görünümlü kimseler bu gruba dahildir.⁵⁴

Halvetî büyüklerinin hayatlarına dair dikkat çekici bilgiler içeren *Hediyetü’l-İhvân* adlı eserin müellifi Mehmed Nazmî Efendi’ye göre meczûb-ı gayr-ı sâlikler, Allah’ın Kahhar İsmi’nin mazharı, Celâl ve Cebbâr Sıfatlarının masdarı olarak, insanın gücünün dışında mücadele ile birçok keşf, kerâmet ve tasarrufa ulaşırlar. Lâkin Muhammedî meşreb olup celâl ve cemâl ile sülûkta olmadıklarından, ilahî ilimden haz duymazlar.⁵⁵

Sonuç

Hâllerin özü, bu halleri Var Eden’in tasarrufundadır ve O’nun kime ne verdiği de bir sırdır. Bu bağlamda, akıl nimetini bir şekilde yitiren *mezcûblar*, *mecnûnlar*, *divâneler*, *behlüller* gibi gruplara yönelik de istisnai bir yaklaşım söz konusudur. Bu gruplarla alakalı olarak kesin bir ayırım bulunmamakla birlikte bu kimselerin durumu, Allah’a olan yakınlık ya da yaklaştırılmayı çağırıştırıp çağırıştırılmamasına bağlı olarak *delilik* ile *velîlik* arasında bir yerde konumlandırılırlar; fakat onlara yönelik hürmette herhangi bir ayırım gözetilmez.

Klasik kaynaklarda vurgulandığı üzere Allah’ı ancak O’nun Kendisini Bildirdiği kimselerin tanıyabileceği ifade edilmektedir. *Taarruf* ismi verilen bu

⁵⁰ Sarı Abdullah, *Semratu’l-Fuad*, 54.

⁵¹ Sarı Abdullah, *Semratu’l-Fuad*, 58.

⁵² *Fussilet* 41/53.

⁵³ *Rahmân* 55/27.

⁵⁴ Bk. Sarı Abdullah, *Semratu’l-Fuad*, 58-59.

⁵⁵ Mehmed Nazmî Efendi, *Osmanlılarda Tasavvufî Hayat- Hediyetü’l-İhvân*, haz. Osman Türer, İnsan Yayınları, İstanbul 2005, 423.

durumun kökeninde, O'nun akılüstü olması ve beşerî bir gayretten ziyade Allah'ın mücade ettiği bir *keşf* ve *ma'rifet* yer alır. Dolayısıyla O'nu bilmek ya da tanımak için yine O'nun tarafından seçilmek sûretiyle çekime mazhar olmak, bir *ma'rifet* imkânı olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada ilahî çekim (cezbe), seyrü sülûktaki gidişattan daha hızlı bir sürecin altını çizmektedir. Bununla birlikte, *cezbe* ile *mükâşefeye* erişilmesinin ardından belli bir uyanıklık seviyesi (sahv) gerektiren kulluk hâline dönmek her zaman mümkün olmamaktadır. Dönüş gerçekleşip *sahva* ulaşırsa, bulunulan mertebeye göre sülûk ya da irşâdın önü açılır. Sırlara mazhar olup tecellileri kalben görme anlamında *müşâhede*, bir yakîn ve muhabbeti de beraberinde getirir. Bu noktada kalple odaklanılan *mahbûb* ve *matlûbdan* başkası görünmez olduğundan, O'nun dışındaki her şey (sivâ) bir perde olmaktan çıkar. İşte bu hâldeki kula, daha önce bilmediği bir bilgi olan *ma'rifet* bahşedilmektedir. Söz konusu *ma'rifet* herhangi bir sebep olmaksızın Rahmânî bir cezbe neticesinde hâsıl olmaktadır.

Çekime uğrayan *mezcûblar*la alakalı olarak ortaya konan tasniflerdeki ortak nokta, sâlikin nefse ait kimi özellikleri barındırdığı; salt mezcûbların seyrü sülûk olmaksızın *cezbe* ile yakîn derecesine erişmekle birlikte sülûka tabi olmadıkları için irşâda ehil olmadıkları; mezcûb sâliklerin sülûkun yanı sıra *cezbe* kabiliyetine sahip olarak riyazet ve mücâhedeyle birlikte yönetebildikleri ve *sahv* haline döndürülerek vazifelerini ifa edebildikleri; sâlik *mezcûbların* ise sülûklarını tamamladıktan sonra bir *cezbe* hâline maruz kaldıklarıdır. Her ne kadar sâlik mezcûblar ile mezcûb sâlikler arasında bir üstünlük bağlamında ihtilaf söz konusu olsa da ihtilafın kökeninde *cezbenin* bir gayret olmaksızın gerçekleşmesi yer almaktadır. Dolayısıyla sülûk gibi netaâmeli bir süreci hızla aşan *mezcûbun*, bu sürecin kıymetini bilemeyeceği dile getirilmektedir. Oysa *cezbenin* ardından zaten sülûk ikmâl edileceğinden, sürecin takdiri hakkıyla gerçekleştirilebilir. Ayrıca *cezbenin* ardından dönüşle diğerlerine yönelik kılavuzlukta *mükâşefe* ve *ma'rifetin* inceliklerinden tattırma imkânı bulunmaktadır. Yoğun bir tasavvufî vecde sahip olduğu bilinen bir sûfî olan Nifferî'nin dile getirdiği gibi, *cezbeyi* tecrübe edenler, O'nu bilme ve bildirme hususunda bir imkâna mazhar olmuşlardır: "Muhakkak ki Kendim'i sana bildirdiğim yer, kalpleri Bana bağlayan dizginlerdir ve bununla da Benim *ma'rifetime* sevk olunurlar."⁵⁶

Kaynakça

- Akşemseddin, *Makâmât'ül-Evliya*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşit Efendi Kitaplığı, No: 345.
Ankaravî, İsmail Rusûhî, *Osmanlı Tasavvuf Düşüncesi (Makâsıd-ı Aliyye fî Şerhi't-Tâiyye)*, Vefa Yayınları, haz. Mehmet Demirci, İstanbul 2007.
Cürcânî, Seyyid Şerif, *Ta'rifât*, terc. Arif Erkan, Bahar Yayınları, İstanbul 1997.
Dols, Michael W., *Mecnun- Ortaçağ İslam Toplumunda Deli*, Pinhan Yayınları, İstanbul 2013.
Dönmez, İbrahim Kâfi, "Cünun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VIII.
Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1996.
İbn Arabî, Muhyiddin, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul 2007.
İbn Haldun, *Mukaddime*, Dergâh Yayınları, terc. Süleyman Uludağ, İstanbul 2007.
Kâşânî, Abdürrezzak, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, İz Yayıncılık, İstanbul 2015.
Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf (Taarruf)*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1992.

⁵⁶ Nifferî, *The Mawâqif*, 142.

- Kuşeyrî, *Risâle*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1999.
- Mehmed Nazmî Efendi, *Osmanlılarda Tasavvufî Hayat- Hediyyetü'l-İhvân*, haz. Osman Türer, İnsan Yayınları, İstanbul 2005.
- Misalli Büyük Türkçe Sözlük, haz. İlhan Ayverdi, Kubbealî Yayınları, İstanbul 2008.
- Neysabûrî, Ebu'l-Kasım, *Akıllı Deliler (Ukalâu'l-Mecânîn)*, terc. Yahya Atak, Şûle Yayınları, İstanbul 2010.
- Nifferî, *The Mawâqif and Mukhâtabât*, nşr. Arthur J. Arberry, Messrs Luzac & Co., London 1935.
- Öztürk, Eyüp, *Velilik ile Delilik Arasında*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.
- Râsim Efendi, Seyyid Mustafa, *Tasavvuf Sözlüğü Sözlüğü (İstîlâhât-ı İnsân-ı Kâmil)*, İnsan Yayınları, İstanbul 2013.
- Sarı Abdullah, *Semaratu'l-Fuad* (Gönül Meyveleri), Osmanlıcadan sadeleştiren Yakub Kenan Necefzade, Neşriyat Yurdu, 1967.
- Sühreverdî, *Tasavvufun Esasları (Avârifü'l-Meârif)*, terc. H. Kâmil Yılmaz-İrfan Gündüz, Erkâm Yayınları, İstanbul 1989.
- Tilimsânî, Afifüddin, *Şerhu Menâzili's-Sâirîn*, Kütahya Vahid Paşa Ktp., nr. 364.
- Uludağ, Süleyman, "Meczip", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2003, XXVIII.
- Yenişehirli Avni, *Delilerin Aynası (Mi'rât-ı Cünûn)*, haz. Abdulkadir Erkal, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2014.
- Yılmaz, Hasan Kâmil, "Cezbe", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1993.